

Н. М. Хрустик, О. Г. Цехмейструк

ФУНКЦІЇ ІЛОКУТИВНИХ МОВЛЕННЄВИХ АКТІВ У ДОКУМЕНТАХ ГЕНЕРАЛЬНОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У пропонованій статті досліджується функціонування лінгвістичних засобів впливу у текстах документів генеральної канцелярії Богдана Хмельницького. Розглядається взаємозв'язок між можливими інтенціями адресанта, ситуацією спілкування і повідомленням.

Ключові слова: ілокутивні мовленнєві акти, ситуація спілкування, документи генеральної канцелярії Богдана Хмельницького.

The article deals with the linguistic means of influence in the texts of the documents by Bohdan Khmelnytsky. Interconnection between the addressor's possible intentions, the communicative situation and the message are investigated.

Key words: illocutive speech acts, communicative situation, the documents by Bohdan Khmelnytsky.

Комунікативно-прагматичний підхід до вивчення мовних одиниць має наслідком пожвавлений розвиток таких лінгвістичних напрямів, як прагмалінгвістика, соціо- і психолінгвістика, які мають спільний об'єкт дослідження — особистість та її пізнавальну діяльність, особистість та її роль і місце в суспільстві, особистість та її мовну і мовленнєву компетенцію.

Сучасні тенденції розвитку мовознавства спонукали до вивчення природи мови не як відчуженої від людини сутності, а як унікальної людської здібності, засобу спілкування і впливу. Виходячи з цього, значення і стилістичний ефект тексту розглядаються як продукт діалогічної взаємодії між автором, контекстом авторського творення, текстом і контекстом розуміння читача, де контекст включає в себе різноманітні соціоісторичні, культурні та інтертекстуальні фактори.

Однією з теорій, де знайшла застосування ця ідея, була теорія мовленнєвих актів, що розвинулася у межах прагматики в результаті досліджень З. Вендлера [5], Дж. Л. Остіна [8], Дж. Р. Сьорля [11], Р. С. Столнейкера [12], П. Ф. Стросона [13], Дж. О. Урмсона [14]. Згідно з цією теорією зв'язок між тим, що ми маємо на увазі, коли говоримо, і тим, що позначає речення, не є випадковим, отже

треба враховувати як інтенційний, так і конвенційний аспект, і особливо співвідношення між ними. Здійснюючи ілокутивний акт, мовець має намір отримати певний результат, змусивши слухача розпізнати його намір отримати цей результат. Незалежно від того, чи вживає адресант слова у буквальному смислі, чи ні, це розпізнання здійснюється завдяки тому факту, що правила пов'язують вжиті ним вислови з отриманням даного результату. У цьому полягає прагматична спрямованість повідомлення. Виходячи з цих положень, стиль тексту можна розуміти як відповідну взаємодію між адресантом, текстом, адресатом і позатекстовою реальністю.

Відомо, що мова документів має бути точною, чіткою, двозначністю при сприйнятті написаного не повинна виникати. Усталені сполучення слів (мовні штампи, кліше) допомагають зробити текст відповідним цій вимозі. Вони є визначальними у документації, оскільки тип, на думку М. П. Брандес, “перетворює суттєве на стан наочної і зрозумілої реальності, спрощує складне та заплутане” [4: 99]. Типові мовленнєві форми членують словесний матеріал, допомагають побачити, запам'ятати і аперцепувати його цілковито по-іншому. Зазвичай для людини типові форми є відправним пунктом для розуміння абсолютно індивідуалізованої конструкції мовленнєвого утворення. М. Пешак у своїх дослідженнях звертає увагу на те, що у грамотах 15 ст “кожна частина має свою структурну організацію, що окреслює для неї певне коло лексичних одиниць і зумовлює досить усталені штампи її викладу” [9:17]. Те саме стосується і універсалів генеральної канцелярії Богдана Хмельницького, в яких наявні “усталена композиція, традиційні кліше, відповідна лексика й синтаксична організація речень” [1: 47].

Якщо розглядати особливості побудови та сприйняття дипломатичних листів, то слід зауважити, що конвенційна природа висловленого таким чином мовленнєвого акту, по-перше, збільшує його вагу у комунікативній діяльності, а по-друге, сприяє стандартизації і накладає деякі обмеження на засоби його здійснення згідно з вимогами даної суспільної групи. Оскільки панівними стратегіями під час побудови дипломатичного тексту є аналогічна (згідно з відповідними зразками) та конструктивно-генеративна (згідно з конкретним комунікативним завданням), то “мова дипло-

матичних документів характеризується певною вільністю, поєднаною із суворістю форми” [2:13]. Цього можна досягти шляхом звернення до “наборів мовленнєвих актів”, або наборів зразків, що зазвичай вживаються у відповідному контексті (будь-який з цих зразків обов’язково визначається як певний мовленнєвий акт [16:261]). Подібні типові вислови називають також мовними формулами (одним із значень англійського слова “формула” є “установлене розташування слів, вживане у традиційних ситуаціях” [15:431], тому в нашому дослідженні за допомогою цього терміна визначатимемо мовні штампи як в дипломатичних листах, так і в універсалах).

Оскільки виникнення жанрів юридичних і дипломатичних документів сприяло виробленню норм офіційно-ділового стилю в українській мові, то дослідження типових висловів у документах епохи Визвольної війни допомагає краще зрозуміти не лише зміст, але й будову цих текстів, визначити фундаментальні принципи створення офіційно-ділових документів.

Мета статті — дослідити роль мовних формул як засобів впливу на адресата в текстах документів генеральної канцелярії Богдана Хмельницького.

Перформативні висловлювання не описують ситуацію, а створюють її. Тому вибір того чи іншого варіанта, на думку Г. Г. Почепцова (мол.) [10], залежить від того, негативною чи позитивною є ситуація для мовця і ким він є стосовно даної денотативної ситуації. Розглянувши цей взаємозв’язок на прикладах з документів Б. Хмельницького, ми виділили вісім типів ілокутивних функцій, які виконують прямі та непрямі перформативні висловлювання.

Тип 1: подяка, похвала, привітання

Позначає позитивну реакцію адресанта на поведінку адресата або події, важливі для обох сторін. За допомогою висловлювань цього типу адресант показує, що денотативна ситуація, яка склалася, цілком відповідає його прагненням: “За так показаную ласку, ktorую нам і всему Войску Запорозскому показоват рачиш, *вельце* вашей милости *дякуєм*” [7:224].

Тип 2: вибачення, проблемні ситуації

Вказує на наявність певних труднощів і намагання досягти порозуміння з адресатом. Це ситуації негативного впливу, яких за-

знає не сам ініціатор дій, а інша особа. В універсалі: *“От незбожних, а наддер своволних людей, а барзій поганов місца святисє монастира внівеч обернули і дощенту спустошили, за што ми от давних часов голови свої покладаєм, за віру нашу православную і за цілост домов божиих, а тепер, где би їм болий ратунок, яко от синов церковних бил, то єще барзій спустошене”* [7:56].

Тип 3: наказ, порада, прохання

Спроби безпосередньо вплинути на подальшу поведінку адресата. Перформативні ситуації передують денотативним у часі, до того ж не лише передують, але й задають майбутню денотативну ситуацію, яка вважається негативною для слухача, бо все, що він виконав без власної ініціативи, маркується ним як дія, у виконанні якої зацікавлений у першу чергу не він, а адресант (*“Прошу тебе, великий господине воєвода, да будет ласка твоя на тех людей, мещан наших нежинских,... чтобы те денги оним oddани били, барзо тебе прошу, а ми также вашим людем торговим любов покажимо”* [6: II,382]).

Тип 4: обіцянка, згода, підтримання контакту, засвідчення документа, затвердження на посаді

Ситуації, які плануються, матимуть позитивні наслідки для адресата, висловлюється певне зобов'язання, взяте на себе адресантом (*“Ми, угледівши і маючи залеценє і поцтивисє поступки помеленого Іоанна Скиндера, повагою нашою гетманскою за войта і дозору міста єго королевской милости Чернигова постановляємо і стверджуємо”* [7:147]).

Тип 5: відмова, санкція

Показується можливість погіршення стосунків. Дії, які плануються, матимуть негативні наслідки для адресата (*“Которому то листу нашому аби нихто не бил спречний і овшем у кожного аби бил цоле і непорушне держан, под каранєм срокгим войсковим, што кожний спречний за данєм нам відомості, яко квалтовник листов наших гетманских будет срокго покаран”* [7:147]).

Тип 6: передача інформації

Подібні вислови вводять повідомлення в текст. В основному вони є нейтральними, але можуть і виражати ставлення до нової інформації з боку адресанта, особливо, якщо його точка зору збігається з точкою зору адресата (*“Певная вість пришла свіжо...”*

[7:614]; “Особливе ж *весть потішная* *пришла* к нам із землі Шведскоє” [7:370]).

У процесі дослідження ми з’ясували, що незважаючи на певні стандарти, за якими створювалися документи епохи гетьманування Богдана Хмельницького, у них значною мірою втілена ілюкативна складова, тобто адресант висловлює власне сприйняття чинників навколишньої дійсності, актуальних під час створення повідомлення. Оскільки варіативність висловлення змісту була передбачена обома сторонами, повсякчас поставала необхідність вибору між декількома альтернативними засобами.

Саме в цих виборах, які має здійснити адресант, ми можемо знайти, на думку Р. М. Блакара, підстави для твердження, що “використання мови передбачає здійснення влади” [2:48]. Навіть близькі за змістом вислови можуть підкреслювати або позначати різні дії або різне ставлення до того, про що йдеться. Отже, різноманітність ситуацій визначає різноманітність змістів одного і того самого вислову. Повідомлення при цьому не лише відображає ситуацію, воно стає її оцінювальним підсумком, необхідним для подальшого спілкування. Це відбувається за допомогою прямих та непрямих ілюкативних мовленнєвих актів, які виконують шість типів функцій, що залежать від мети, денотативної ситуації, а також від особливостей її пристосування до висловлювання чи висловлювання до неї під час мовленнєвої діяльності.

Ефективність мовленнєвої взаємодії визначається тим фактором, наскільки успішно вдалося комунікантам вплинути один на одного з метою зміни поведінки. Здійснення впливу стає можливим, якщо адресант враховує не лише власну точку зору, але й те, як визначає дану ситуацію адресат. Тоді документи дійсно сприяють співробітництву, виникненню діалогічної ситуації, де між учасниками панують одночасно відносини симпатії та визначеної етикетом дистанції.

Але якщо розглядати термін “діалог” у більш вузькому значенні, тобто лише як безпосереднє голосне спілкування людей вічна-віч, то листування швидше можна було б розцінити як обмін монологіями, враховуючи як особливості взаємодії кореспондентів, так і те, що мовні засоби, вживані в листах, є характерними для монологічного типу мовлення. Прикладом монологічного

типу мовлення можуть бути універсали, які, хоча й адресовані конкретній групі осіб, але не передбачають іншої відповіді, крім виконання висловленого в них наказу. Їхньою характерною особливістю є чітка визначеність жанрових ознак, композиційна і синтаксична усталеність, що дало змогу виділити у їхньому складі мовні формули, які входять до “набору” того чи іншого мовленнєвого акту. Юридичні документи генеральної канцелярії Богдана Хмельницького (універсали, накази) були на той час важливим засобом впорядкування внутрішнього життя країни.

Оскільки прагматична спрямованість тексту тісно пов’язана з його стильовою природою, то, досліджуючи особливості функціонування мовленнєвих актів у документах різних періодів, можна простежити спадкоємність і змінність традиції в українському офіційно-діловому стилі.

1. *Ажнюк Л. В.* Стилiстичний синтаксис унiверсалiв канцелярiї гетьмана Богдана Хмельницького //Мовознавство. – 1993. – № 4.

2. *Алкаді Мансур Салех Абду.* Дипломатичний підстиль у структурі офіційно-ділового стилю мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1998.

3. *Блакар Р. М.* Язык как инструмент социальной власти// Психология влияния. – СПб, 2001.

4. *Брандес М. П.* Стилистический анализ (на материале немецкого языка). – М., 1971.

5. *Вендлер З.* Иллокутивное самоубийство: Пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1985. – Вып. 16.

6. *Воссоединение* Украины с Россией: В 3 т. –К., 1954. — Т. 2,3.

7. *Документи* Богдана Хмельницького (1648-1657) / За ред. І. Крип’якевича та І. Бутича. – К., 1961.

8. *Остин Дж. Л.* Слово как действие: Пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1985. – Вып. 16.

9. *Пецак М. М.* Стилi ділових документiв 14 ст: Структура тексту. – К, 1979.

10. *Почепцов Г. Г. (мл.)* Коммуникативные аспекты семантики. – К., 1987.

11. *Серль Дж. Р.* Классификация иллокутивных актов: Пер. с англ // Новое в зарубежной лингвистике. – М.,1986. – Вып. 17.

12. *Столнейкер Р. С.* Прагматика: Пер. с англ. //Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1985. – Вып. 16.

13. *Стросон П. Ф.* Намерение и конвенция в речевых актах: Пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1986. – Вып. 17.

14. *Урмсон Дж. О.* Парентетические глаголы: Пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1985. – Вып. 16.

15. *The concise Oxford dictionary of current English* /Ed. by D. Thompson. - 9th ed. - Oxford, 1995.

16. *Sociolinguistics and Language Teaching* / Ed. by S. L/ Mc Kay and N. Hamberger. - Cambridge, 1999.